

Vilaclara de Castellfollit del Boix (Bages)

Un assentament rural de l'antiguitat tardana

JOAN ENRICH, JORDI ENRICH I LLUÍS PEDRAZA

INTRODUCCIÓ

Vilaclara resta situada damunt d'un petit pujollet erm, prop de la masia de Can Prat, en el terme municipal de Castellfollit del Boix, a la comarca del Bages. La seva altitud respecte al nivell del mar és de 681 metres. Les coordenades en referència al mapa a escala 1/50.000 de l'Instituto Geográfico y Catastral són: longitud 5° 21' 20", latitud 41° 39' 20"; i les coordenades UTM: 31 TCG 890126.

La zona on es localitza el jaciment està situada a frec de la conca d'Òdena (Anoia) i a peu d'un antic camí, espai caracteritzat per un tipus de poblament continu a partir del neolític mitjà (Enrich, Enrich, 1986) fins als nostres dies.

El resultat és el producte de tres campanyes d'excavació realitzades en el transcurs dels anys 1989, 1990 i 1991.¹

La finalitat de l'estudi d'aquest jaciment cal inserir-la en un programa de recerca més ampli, iniciat fa uns anys i que té per objectiu analitzar l'evolució de l'habitable rural alt-medieval a la comarca d'Anoia i en el seu entorn més immediat, a partir del fet que la zona estudiada presenta una marcada densitat de jaciments corresponents a les etapes romana del final, alta i baixa edat mitjana.

PLANTA GENERAL DEL CONJUNT

Es tracta d'un conjunt que mostra una superfície edificada d'uns 560 metres quadrats força ben conservat. Configura tres grans espais d'habitable, cadascun dels quals presenta a la part davantera un pati a cel obert i habitacions o dependències cobertes, algunes d'aquestes amb la llar de foc, a la part posterior de l'esmentat pati. L'espai central devia estar format pels àmbits 4, 5 i 6 i fins i tot

1. Volem agrair molt especialment totes les facilitats donades pel propietari del terreny, senyor Celestí Prat. El programa d'investigació fou avalat pel Museu Comarcal de l'Anoia i l'equip de camp el formaven membres de la Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.

Fig. 1. Detall de la singular llar de foc de Vilaclara.

en un moment determinat, per l'àmbit 7. A l'àmbit 4, va sortir una llar de foc molt singular, un banc de pedra adossat al mur, dues sitges i una estructura rectangular de pedra; l'altra habitació (àmbit 5) presenta una sitja. Aquestes dues habitacions restaven comunicades per una porta. En un moment determinat aquestes dues habitacions estaven comunicades fins i tot amb l'àmbit 7. L'àrea de ponent presenta l'àmbit número 1, amb clars indicis d'haver-s'hi efectuat foc en el seu interior, i en els àmbits 2 i 3, al pati, va aparèixer un forn de coure pa de notables dimensions. A l'àrea de sol ixent tindríem també una estança clarament d'habitació (àmbit 10) amb una llar de foc de les mateixes característiques que l'apareguda en l'àmbit 4; una altra habitació (àmbit 11), destruïda en bona part; les dues habitacions devien comunicar amb l'àmbit 9, on es van trobar diverses estructures com un dipòsit, perforacions circulars, una canalització, etc., clarament destinades a la transformació dels productes del camp.

Caldria suposar la possibilitat que hi hagués una mena de porxo cobert situat davant les habitacions, entre aquestes i el pati a cel obert, ja que s'endevina una estructura semblant en cadascuna de les tres àrees. El porxo es pre-

senta com una subdivisió del pati per mitjà d'uns murs amb una obertura que depassa l'amplada d'una porta. Les habitacions mostren una superfície molt migrada i són de construcció molt simple. La majoria presenten una planta trapezoïdal, que no sabem si és volguda, condicionada pel terreny o com a conseqüència de la mala qualitat constructiva. Creiem que devien tenir una sola planta i la majoria de les refeccions i afegits no semblen correspondre a una marcada diferència cronològica. Ens inclinem a pensar en una coberta formada per un embigat amb ramatges o branques i terra o argila, ja que en el decurs de l'excavació no ha aparegut cap tipus de teula. El paviment de les habitacions era la mateixa roca de base lleugerament aplanada; en altres sectors, la mateixa terra premsada.

Els murs són de pedra seca, sense escairar i de procedència local, bastits a base de dues cares amb reblit interior. En general, podem indicar una extrema pobresa del material constructiu, com també una edificació molt simple i rudimentària. Les filades no sempre tenen tendència a l'horitzontalitat i són de dimensions desiguals. Cal indicar un tret constructiu, la presència en alguns murs d'unes pedres de mida més gran que abasten l'amplada de les dues cares i també alguna de col·locada en posició vertical. Podríem trobar algunes afinitats constructives a Vil·la Fortunatus (Fraga, Osa), Bovalar (Seròs, Lleida) o Fornells (Menorca). L'amplada i la direcció dels murs és molt irregular i no sempre segueixen un traçat en línia recta. No s'ha trobat cap tipus d'arrebossat ni revestiment en els murs si exceptuem l'única construcció de morter en tot el jaciment, la del dipòsit rectangular pertanyent a l'àmbit 9.

CULTURA MATERIAL I ANÀLISIS

Pedra

S'han localitzat diversos elements de premsa, concretament quatre blocs de pedra utilitzats probablement per subjectar-hi el torn. També dues bases de pedra per fixar-hi els dos peus drets de fusta del pont principal (*stipites*) o del pont secundari (*arbores*) amb la finalitat d'evitar els moviments laterals del *prelum* (Arnaud, 1990). Tot plegat fa pensar que probablement es podria tractar d'una premsa del tipus anomenat de palanca i torn (Arambarri, 1992). Tots aquests elements foren localitzats fora del lloc original del *torculum* però hipotèticament podríem proposar l'extrem nord-est del conjunt estudiat. Proponem una utilització comunal d'una o més premses en aquest jaciment. També fora del seu lloc originari, s'han identificat cinc pedres circulars pertanyents a unes moles d'accionament manual per a la mòlta del gra dels cereals. Podríem intuir una activitat comunal del premsatge del raïm i/o de l'oliva, un centre de premsatge, suposició reforçada per les mides del forn de coure pa i per la quantitat i la mida de les pedres de molins per a cereals.

Ceràmica

La ceràmica presenta un repertori de formes marcadament limitat, amb funcions exclusivament domèstiques a base de ceràmiques comunes de producció local. Són formes senzilles, amb un 79,07 % que corresponen a olles i olletes de forma globular; els bols representen el 9,30 %, mentre que les gerres o gerretes arriben a constituir el 6,98 % del percentatge total i les tapadores representen el 4,65 %. És important comentar la varietat de coccions, fet que ens pot fer pensar en una etapa de transició de les comunes oxidades a l'ús més freqüent d'atmosferes reductores. Destaca en primer lloc el 58,68 % de coccio oxidant, seguida del 24,56 % de neutra o mixta i en què la reduïda constitueix el 16,76 % del percentatge total. El modelatge de les peces ha estat efectuat per mitjà de la torneta o forn lent i l'acabat exterior mostra un allisat a mà. La decoració és del tipus incisa i molt senzilla i representa el 9,58 % sobre el total dels fragments estudiats. L'anàlisi petrogràfica² arriba a la conclusió que es tracta d'una producció feta en tallers locals o no gaire allunyats del jaciment, fet que ens aproxima al context històric al qual pertany. L'anàlisi de termoluminiscència³ dona les primeres dates absolutes del jaciment, movent-nos entre el final del segle VI dC i el segle IX, encara que les dates més versemblants, a partir del percentatge més gran de les mostres analitzades, serien els segles VII i VIII dC.

L'espai limitat d'aquest resum, entre altres coses, no ens permet un detall més concret dels precedents i paral·lels tipològics per a les ceràmiques de Vilaclara. Només els indicarem a títol merament informatiu: importacions del nord d'Àfrica (Raynaud, 1987); Vilauba (Roure, 1988); Mèze (Lugaud, Pellecuer, 1987); Volano (Cavada, 1992); Piégu (D'Archimbaud, 1980); Vila-roma (Subias, Remolà, 1989); Tarragona (Fàbrega, 1989); Embonne a Agde (Pomaredes, 1992); Rougiers-Saint Jean (D'Archimbaud, 1980); Roses, Sant Martí d'Empúries, Barcelona, Tarragona, Lleida, València, Alacant i Castelló (Jàrraga, 1985); mausoleu de Las Vegas (Klappauf, 1978); San Miguel de la Escalada (Larren, 1990); Cartagena (Laíz, Ruiz, 1988); El Castellar de Villajimena (Bohigas, Ruiz, 1989); Navasangil (Larrén, 1989); Cancho del Confesionario (Caballero, 1989); El Germo (Ulbert, 1968); Castelnaud-de-Guers (Feugere, Houles, 1992); Fontcalet (Gutiérrez, 1988); Alcudia (Gutiérrez, 1988) i La Arnera (Gutiérrez, 1988).

La informació que tenim actualment de les produccions de les ceràmiques locals i de la seva distribució pertanyent al període comprès entre els segles VI i X és molt deficitària (Kirchner, 1988). Així, hi ha temes poc estudiats, com la finalització de les produccions romanes tardanes a partir del segle VII, les perduracions visigodes i la creació dels nous tipus ceràmics a partir dels segles IX i

2. L'estudi petrogràfic el van fer el doctor Aureli Álvarez de la Facultat de Geologia de la Universitat de Barcelona i la senyora Montserrat Coberó.

3. La datació per termoluminiscència es va fer a la Facultat de Física de la Universitat de Milà, treballs realitzats pel doctor Giorgio Spinolo, Marco Martini i Laura Della Torre.

X. Vilaclara la podríem situar en un període de temps immediatament posterior als segles V i VI, en una etapa en què ja no tenen lloc les importacions de les ceràmiques sigil·lades clares africanes ni d'àmfores (Keay, 1984), en la qual només resten les ceràmiques comunes de fabricació local mal conegudes. La reconquesta bizantina del nord d'Àfrica tindrà com a resultat l'estroncament del comerç amb les costes d'Hispania (Reynolds, 1986), fet que propiciarà un increment del mercat domèstic i la producció local, tot en detriment d'un mercat dirigit a la classe mitjana urbana.

En algunes formes de les vores del conjunt de terrisses locals de Vilaclara apreciem una determinada continuïtat de la tradició romana del final. No hi ha ceràmiques fines romanes d'importació, però sí alguna peça de ceràmica comuna que pot pertànyer a l'esmentat grup de les d'importació africana. Tampoc no apareixen les ceràmiques grises alt-medievals típiques del període del repoblament dels segles IX, X i posteriors. Cal indicar també l'absència de grans recipients per al transport i de la terra cuita com a material constructiu. A partir del que hem comentat i de la relació de la ceràmica amb altres informacions facilitades pels resultats de l'excavació, ens inclinem a proposar una cronologia del segle VII dC per a la ceràmica de Vilaclara.

Vidre

El conjunt de vidres de Vilaclara es caracteritza per la seva homogeneïtat, sense diferències tipològiques en una mateixa forma, tècnicament senzill, trets que ens fan pensar en un període relativament breu d'habitable del lloc. La seva troballa ha estat fonamental per apropar-nos i ajustar la cronologia del jaciment en el segle VII. Apareixen les copes amb tija, variant de la forma Isings 111; en molta menys quantitat el gerro de la forma Isings 120, el recipient Isings 106 c i el bol baix exvasat de la forma Isings 116 (Isings, 1957), formes per a les quals s'accepta una cronologia tardana del segle VII. Aquesta datació es basa en les troballes realitzades en altres jaciments, com ara la Bourse (Foy, Bonifay, 1984); Cartago (Tatton-Brown, 1984); Vicenne (Ceglia, Genito, 1991, p. 329-400); Castillo de los Garres, comparats amb els vidres de Begastri (Morales, 1984); Vilauba (Roure, 1988) i Conimbriga (Alarçao, 1965).

Ferro

Les excavacions han proporcionat cinc ganivets, una podadora i una esquila. La cronologia dels ganivets es podria situar en el segle VII a partir d'altres troballes fetes en altres jaciments, com ara Campochiano (Ceglia, Genito, 1991, p. 351-352); Germe (Ulbert, 1968) i Vilauba (Roure, 1988, p. 75-91). El tipus de podadora amb destraleta ha aparegut a Puig Rom (Nolla, 1982) amb una cronologia del segle VII. Del mateix tipus d'esquila existeixen exemplars semblants en època visigòtica (García, González, Madariaga, s.d.).

ESTUDI FAUNÍSTIC

Malauradament, l'estudi faunístic⁴ només ha estat possible sobre les restes corresponents a la primera campanya efectuada l'any 1989. Corresponen fonamentalment a espècies domèstiques. Un 75 % pertany als ovins i caprins (*Ovis aries* i *Capra hircus*); segueixen els bòvids (*Bos taurus*) amb un 20,9 % i el conill (*Oryctolagus cuniculus*) amb un 4,1 % sense poder determinar si es tracta de conill domèstic o salvatge. Varen sortir també diversos fragments de closca d'ou pertanyents a l'espècie avícola *Gallus gallus*. Finalment, dos exemplars de fauna malacològica corresponents a les espècies *Helix aspersa* i *Ciclostoma elegans*, ambdues de comportament terrestre.

ANÀLISI DE LA RESINA

En estrats d'ocupació antròpica del jaciment han aparegut diverses porcions d'una substància resinosa, el resultat de l'anàlisi de la qual⁵ no descarta una relació amb la resina del pi. A tall d'hipòtesi podríem indicar el probable aprofitament de la resina per obtenir-ne la pega, activitat documentada a l'època alt-medieval. Els bots de pell i també les bótes de fusta eren empegats amb la finalitat de contenir vi.

ESTUDI ANTRACOLÒGIC

Les anàlisis antracològiques⁶ han demostrat que s'emprà la fusta d'almenys sis arbres o arbusts diferents per a les necessitats de combustible. Les mostres foren recollides de les llars de foc i del forn de pa. L'estudi ha identificat sis tàxons vegetals amb les freqüències següents: alzina (*Quercus ilex*), 28,3 %; roure de fulla petita (*Quercus fagina ssp. valentina*), 26,1 %; bruc d'hivern (*Erica multiflora*), 26,1 %; blada de fulla petita (*Acer opalus ssp. granatense*), 6,5 %; aladern de fulla estreta (*Phillyrea angustifolia*), 4,3 %; boix (*Buxus sempervirens*), 2,2 %, i les indeterminades, 6,5 %. Tot plegat ens mostra l'existència de rouredes i alzinars en una zona de transició entre la vegetació mediterrània i la continental, amb comunitats de garriga i brolla amb bruc.

CONSIDERACIONS FINALS

El jaciment presenta un substrat característic d'una lleu ocupació romano-republicana, feble estació indígena que es devia abandonar en el decurs del canvi d'era.

4. L'estudi faunístic ha estat efectuat per Sílvia Albizuri i Jordi Nadal, tots dos del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

5. L'anàlisi ha estat feta per Joaquim Font, del laboratori de l'Escola Superior d'Adobe-ria d'Igualada.

6. Anàlisis antracològiques fetes per Teresa Ros i Mora.

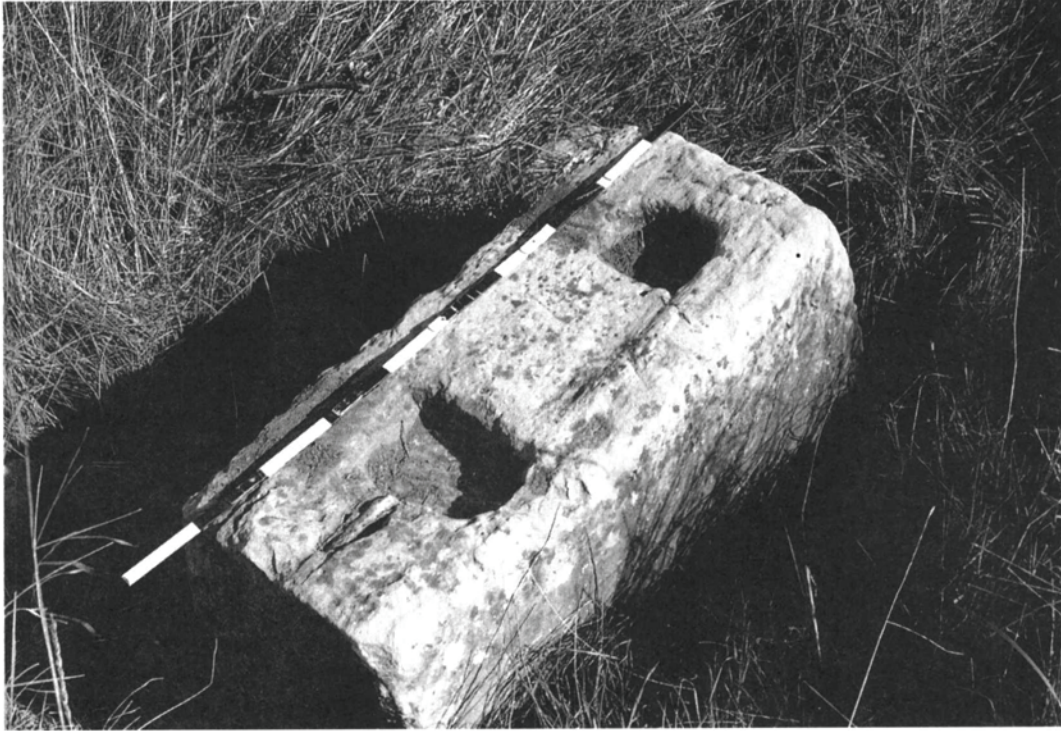

Fig. 2. Base de pedra per fixar-hi els dos peus de fusta del pont de la premsa.

Es devia tractar d'un tipus de població rural dispers del qual s'han conservat tres unitats d'habitatge. Era de tipus agrícola, i proposem la hipòtesi d'una activitat de caràcter comunal basada en premses de palanca i torn, en un forn de coure pa i en una certa quantitat de moles circulars per a la mòlta de cereals, que, per les quantitats i mides, ens sembla desproporcionada per a les dimensions del jaciment. Tenia una necròpoli d'inhumació localitzada totalment destruïda a uns vint-i-cinc metres a ponent del jaciment.

Farem un intent per estructurar una proposta, a tall d'hipòtesi, del context en què podríem situar el jaciment de Vilaclara. De l'anàlisi dels elements aportats per l'excavació podríem proposar una datació aproximada a l'entorn del segle VII dC; cronologia que correspondria a l'etapa de l'antiguitat tardana, etapa que té pendents d'interpretació molts aspectes obscurs i contradictoris, amb llacunes importants.

Hi ha una opinió basada en el fet que després de la crisi del món romà, en el decurs del segle VII i especialment en el segle VIII, devia tenir lloc el primer augment de l'economia rural europea (Bonnassie, 1993). Pel que sembla, es devia tractar de l'inici d'una clara i llarga recuperació agrícola que devia de-

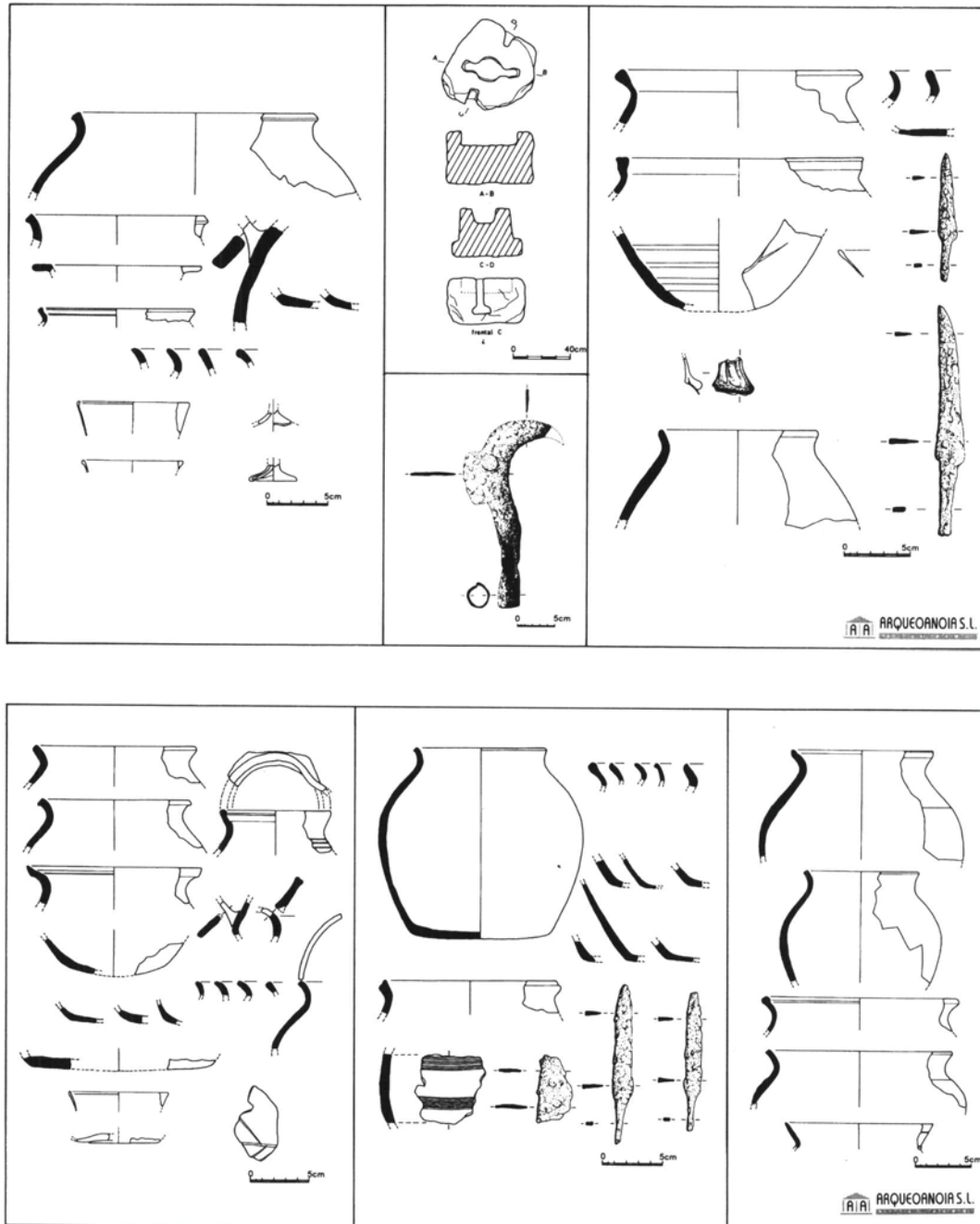

Fig. 4. Part dels materials arqueològics corresponents als àmbits 4, 5 i 10.

sembocar en el període àlgid dels grans conreus dels segles X-XIII dC, segons que es tracti d'uns espais geogràfics o d'altres. A Anglaterra, en el segle VII podem apreciar l'inici de l'ampliació de les zones conreables (Duby, 1973; Postan, Hill, 1973). Noves terres es posen en cultiu al sud-oest de la Gàl·lia en els segles VI-VIII (Rouche, 1979).

Al nord de França, a la Picardia, una intensa població del sòl rural té lloc amb anterioritat a l'etapa carolíngia (Fossier, 1970). En el segle VIII, a Itàlia, podem constatar experiències pioneres d'algunes *curtes* (Toubert, 1973). També a Germània, els resultats de les anàlisis del pol·len determinen entre els anys 550 i 750 un primer decreixement dels boscos en benefici del conreu dels cereals (Delort, 1968; Noël, 1972; Duby, 1973, p. 18). A la península Ibèrica hi ha un buit en els estudis corresponents a aquestes etapes. A Catalunya (D'Abadal, 1958; i Bonnassie, 1979) i al nord-oest peninsular (Sánchez-Albornoz, 1966; Moxo, 1979) la colonització de noves terres arriba a un bon moment en el transcurs dels segles IX i X. De tota manera, seria molt important intentar esbrinar si les primeres ocupacions de noves terres tenen el seu origen en els segles precedents, tal com passa en bona part de l'Occident europeu; primeres ocupacions que momentàniament resultarien frenades o no, segons els indrets, com a conseqüència de la invasió dels àrabs.

Conèixem molt poc tot el que fa referència a l'evolució de les estructures de les *villae* en el decurs dels segles V al VII. La majoria d'aquestes finques agrícoles disperses s'havien subdividit en els *mansi* del segle IX (Riu, 1985). S'ha parlat d'un primer creixement medieval entre els segles VIII i IX (Salrach, 1990), en què devia canviar l'estructura patriarcal de les *villae* per un altre tipus de poblament a base de famílies nuclears que devia donar origen posteriorment a la «vila-poble» com a resultat de l'emancipació dels vells dominis. En realitat aquest fenomen podria haver començat en un moment lleugerament anterior, segons els indrets, en el decurs del llarg procés d'afebliment de l'esclavitud antiga. Les antigues vil·les romanes devien iniciar un procés d'alliberament de força de treball, ja que havien perdut el seu sentit com a conseqüència del declivi del comerç exterior, de les comunicacions i de les ciutats. Ja no era tan necessària una producció d'excedents per a un mercat en què els productes manufacturats eren ja molt escassos (Dyer, 1990). Aquest fenomen podria haver creat petits llogarrets, de tres o quatre famílies. En aquest pas intermedi proposem, a tall d'hipòtesi, situar el conjunt de Vilaclara, estructura agrària que es devia crear com a resultat de la divisió o la desocupació de les velles vil·les romanes de la conca d'Òdena o d'altres d'aquestes contrades, fenomen que probablement devia resultar pertorbat en aquestes terres com a conseqüència de la invasió dels àrabs, però que amb algunes diferències devia continuar o es devia reprendre amb el repoblament dels segles IX i X.

BIBLIOGRAFIA

- ALARÇÃO, J. e A. (1965). *Vidrios romanos de Conimbriga*, p. 134.
- ARAMBARRI, A. (1992). *La oleicultura antigua*. Madrid, 1992, p. 97-104.
- ARNAUD, J.P. (1990). «Note sur les origenes et du vin». *Caesarodunum* [París], p. 24.
- BOHIGAS ROLDÁN, R.; RUIZ GUTIÉRREZ, A. (1989). «Las cerámicas visigodas de poblado en Cantabria y Palencia». *Boletín de Arqueología Medieval* [Madrid], núm. 3, p. 31-51.
- BONNASSIE, P. (1979). *Catalunya mil anys enrere*. Barcelona.
- BONNASSIE, P. (1993). *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*. Barcelona.
- CABALLERO ZOREDA, L. (1989). «Cerámicas de época visigoda y postvisigoda de las provincias de Cáceres, Madrid y Segovia». *Boletín de Arqueología Medieval* [Madrid], núm. 3, p. 75-107.
- CAVADA, E. (1992). «Elementi romani e germani nel territorio alpino tra Adige e Sarca: aspetti e continuità dell'insediamento». A: *Il territorio tra tardoantico e altomedioevo. 3.º seminario sul tardoantico e l'altomedioevo nell'area alpina e padana Monte Barro-Galbate (Como)*. Florència, p. 99-129.
- CEGLIA, V.; GENITO, B. (1991). «La necropoli altomedievale di Vicenne a Campochiano». *Samnium archeologia del Molise*. Roma, p. 329-400.
- D'ABADAL, R. (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona, p. 73-114.
- D'ARCHIMBAUD, D. (1980). *Les fouilles de Rougiers*. Vallvonne, p. 278-280.
- DELORT, R. (1968). *Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire*. París, p. 157.
- DUBY, G. (1973). *Guerriers et paysans*. París.
- DYER, C. (1990). «Assentaments medievals abandonats a Anglaterra». *Cota Zero* [Vic], núm. 6, p. 25-33.
- ENRICH HOJA, J.; ENRICH HOJA, J. (1986). «La necròpoli neolítica de Cal Pessetero de Castellfollit del Boix». *Dovella* [Manresa], núm. 18, p. 27-29.
- FÀBREGA I MAESTRO, X. (1989). «Les ceràmiques comunes de producció local o indeterminada». *Un abocador del segle v dC en el Fòrum Provincial de Tàrraco*. Tarragona, p. 205-232.
- FEUGERE, M.; HOULES, N. (1992). «Un four domestique de l'Antiquité Tardive a Castelnaud-de-Guers (Hérault)». *Archéologie en Languedoc*, núm. 16, p. 149-152.
- FOSSIER, R. (1970). *Histoire sociale de l'Occident médiéval*. París.
- FOY, M.; BONIFAY, M. (1984). «Éléments d'évolution des verreries de l'antiquité tardive à Marseille d'après les fouilles de la Bourse». *Revue Archeol. Narbonaise*. Vol. XVII, p. 289-308.
- GARCÍA GUINEA, M.A.; GONZÁLEZ ECHEGARAY, P.J.; MADARIAGA DE LA CAMPA, B. (s.a.). «El Castellar, Villajimena (Palencia)». *Excavaciones Arqueológicas en España* [Palència], núm. 22, p. 29.
- GUTIÉRREZ LLOBREGAT, S. (1988). *Cerámica común paleoandalusí del sur de Alacant (siglos VII-X)*. Alacant, p. 45-65.

- ISINGS, C. (1957). «Roman glass from dated finds». *Archaeologica Traiectina, romingen-Djakarta*. Vol. II, p. 140-157.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (1985). «Notas sobre una forma cerámica: aportación al estudio de la transición del mundo romano al medieval en el este de Hispania». *Actas del ICAME (Huesca 1985)*. Saragossa, vol. II, p. 305-313.
- KEAY, S.J. (1984). «Decline or continuity? The coastal economy of the Conventus Tarraconensis from the fourth century until the late sixth century». *BAR International Series* [Oxford], núm. 193, p. 552-577.
- KIRCHNER, H. (1988). «Las técnicas y los conjuntos documentales. La cerámica altomedieval cristiana». *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, p. 113-121.
- KLAPPAUF, L. (1978). «Zur Keramik aus dem Mausoleum von Las Vegas de Pueblanueva (Toledo)». *Madrid Mitteilungen*, núm. 19, p. 356.
- LÁIZ REVERTE, M.D.; RUÍZ VALDEVAS, E. (1988). «Cerámicas de cocina de los siglos V-VII en Cartagena (Cf. Orce-D. Gil)». *Antigüedad y Cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía*. Murcia, núm. V, p. 265-301.
- LARRÉN IZQUIERDO, H. (1989). «Materiales cerámicos de La Cabeza: Navasangil (Álava)». *Boletín de Arqueología Medieval* [Madrid], núm. 3, p. 53-74.
- LARRÉN IZQUIERDO, H. (1990). «San Miguel de Escalada: Trabajos arqueológicos 1984-1987». *Numantia* [Valladolid], núm. III, p. 217-238.
- LUGAUD, M.; PELLECUER, C. (1987). «La villa des Près-Bas à Loupian (Hérault)». *Actes des IXe. journées d'Archéologie Mérovingienne: Gaule Mérovingienne et monde méditerranéen*. Latles, p. 131-141.
- MORALES ILLÁN, M.L. (1984). «Vidrios de Begastri». *Antigüedad y Cristianismo*. Murcia, vol. II, p. 119-127.
- MOXÓ, S. de (1979). *Repoblación y sociedad en la España cristiana medieval*. Madrid, p. 17-198.
- NOËL, R. (1972). *Les dépôts de pollens fossiles*. Turnhout.
- NOLLA, J.M. (1982). «Catalunya i Septimània enfront de Toledo. Puig Rom (Roses, Alt Empordà)». *L'Arqueologia a Catalunya, avui*. Barcelona, p. 155.
- POMAREDES, H. (1992). «Recherches sur l'Antiquité Tardive et le Haut Moyen Âge du Bassin de Thau: le site d'Embonne à Agde (Hérault)». *Archéologie en Languedoc*, núm. 16, p. 51-62.
- POSTAN, M.; HILL, C. (1977). *Histoire économique et sociale de la Grande Bretagne*. París, vol. I, p. 48 i seg.
- RAYNAUD, C. (1987). «Les importations méditerranéennes dans le midi de France de IVe. au VIIe. s.». *Actes des IXe. journées d'Archéologie Mérovingienne: Gaule Mérovingienne et monde méditerranéen*. Lattes, p. 89-93.
- REYNOLDS, P. (1986). «Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación de la provincia de Alicante». *Lucentum*, núm. IV, p. 245-267.
- RIU, M. (1985). *La Alta Edad Media*. Barcelona, p. 56-60.
- ROUCHE, M. (1979). *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes (418-719), naissance d'une région*. París, p. 229-239.

- ROURE I BONAVENTURA, A. (1988). *La vil·la romana de Vilauba (Camós)*. Girona.
- SALRACH, J.M. (1990). «Notes sobre la fase A del creixement medieval». *Cota Zero* [Vic], núm. 6, p. 86-91.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C. (1966). *Despoblación y repoblación del valle del Duero*. Buenos Aires.
- SUBÍAS PASCUAL, E.; REMOLÀ I VALLVERDÚ, J.A. (1989). «La ceràmica grolle-
ra». *Un abocador del segle v dC en el Fòrum Provincial de Tàrraco*. Tarragona, p. 233-246.
- TATTON-BROWN, V.A. (1984). «The Glass». *Excavations at Carthage. The British Mission*. Sheffield, vol. I, p. 206.
- TOUBERT, P. (1973). *Les structures du Latium médiéval*. Roma, vol. I, p. 461 i seg.
- ULBERT, T. (1968). «El Germo, Kirche und Profanbau aus dem frühen 7. Jahrhundert». *Madriider Mitteilungen*, núm. 9, p. 329-398.